

İLK AZƏRBAYCAN ÇAP KİTABLARI HAQQINDA

Knyaz İlyas oğlu Aslan

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi,
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının müdiri
knyazaslan@mail.ru
Orcid: 0000-0003-2710-3758*

Açar sözlər: əlyazma kitab, çap kitabı, kitab nəşri, daşbasma (litoqrafiya), mətbəə, çap üsulu

Ключевые слова: рукописная книга, печатная книга, книгоиздание, литография, типография, способ печати

Keywords: handwritten book, printed book, book publishing, lithography, printing house, printing method

Xülasə: Azərbaycan çap kitablarının tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mənbələr təsdiqləyir ki, mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk Azərbaycan kitabı görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin “Təhriri-Öqlidis” (Evklidin şərh) əsəridir. Bu kitab 1594-cü ildə İtaliyanın paytaxtı Romadakı Medici tibb mətbəəsində ərəb dilində nəşr edilmişdir.

1604-cü ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İspaniyadakı səfiri Oruc bəy Bayat “Persiyalı Don Juanın həyatı” kitabını ispan dilində nəşr etdirir.

Azərbaycanda əsasən XIX əsrin əvvəllərindən mətbəələr təşkil olunmağa başlamışdır. İlk litoqrafiya maşınının 1812-ci ildə Təbrizdə qurulmuşdur. 1817-1818-ci illərdə Təbrizdə Mirzə Zeynalabdinin əsasını qoyduğu mətbəədə bir sıra kitablar çap olunmuşdur.

Görkəmli şair, rəssam, xəttat Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği 1884-cü ilin əvvəlində Şuşa şəhərində daşbasma (litoqrafiya) üsulu ilə kitab çap edən mətbəə təşkil etmiş, 50-yə qədər kitabın nəşrini həyata keçirmiş, Azərbaycan milli kitab nəşri mədəniyyətinə layiqli töhfələr vermişdir.

Sonralar Şuşa, Tiflis, Bakıda, Gəncə, Şamaxı, Nuxa və başqa şəhərlərdə mətbəələr yaradıldı, kitab çapı ad və tiraj baxımından xeyli artmışdır.

Резюме: Всестороннее изучение истории азербайджанской печатной книги имеет большое значение.. Источники подтверждают, что первой азербайджанской книгой, напечатанной печатным способом, был труд «Тахрири-Эгclidis» (Изложения Евклида) выдающегося ученого Насир ад-Дина Туси. Эта книга была издана на арабском языке в 1594 году в медицинской типографии Медичи в Риме, столице Италии.

В 1604 году посол азербайджанского государства Сефевидов в Испании Орудж-бек Баят издал книгу «История Дон Хуана Персидского» на испанском языке.

Типографии в Азербайджане начали создаваться в основном в начале XIX века. Первая литографическая машина была построена в Тебризе в 1812 году. В 1817-1818 годах в типографии, основанной Мирзой Зейналабдином в Тебризе, был напечатан ряд книг.

Выдающийся поэт, художник и каллиграф Мир Мохсун Навваб Карабахи в начале 1884 года организовал в Шуше типографию, печатал книги методом литографии, издал до 50 книг и внес достойный вклад в азербайджанскую национальную культуру книгоиздания.

Позже типографии были созданы в Шуше, Тифлисе, Баку, Гяндже, Шемахе, Нухе и других городах, и книгопечатание значительно увеличилось по наименованиям и тиражам.

Summary: A comprehensive study of the history of the Azerbaijani printed book is of great importance. Sources confirm that the first Azerbaijani book printed was the work "Tahriri- Euclidis " (Expositions of Euclid) by the outstanding scientist Nasir ad-Din Tusi. This book was published in Arabic in 1594 in the Medici medical printing house in Rome, the capital of Italy.

In 1604, the ambassador of the Azerbaijani Safavid state to Spain, Oruj-bek Bayat, published the book "The History of Don Juan of Persia" in Spanish.

Printing houses in Azerbaijan began to be established mainly at the beginning of the 19th century. The first lithographic machine was built in Tabriz in 1812. In 1817-1818, a number of books were printed in the printing house founded by Mirza Zeynalabdin in Tabriz.

The outstanding poet, artist and calligrapher Mir Mohsun Navvab Karabakhi organized a printing house in Shusha in early 1884, printed books using the lithography method, published up to 50 books and made a worthy contribution to the Azerbaijani national culture of book publishing.

Later, printing houses were created in Shusha, Tiflis, Baku, Ganja, Shamakhi, Nukha and other cities, and book printing significantly increased in titles and circulation.

Azərbaycanda çap kitabının tarixi kifayət qədər elmi əsaslarla, sistemli qaydada və əhatəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməmişdir. Ona görə də ölkəmizin ayrı-ayrı şəhərlərində yaradılmış mətbəələrin fəaliyyəti ilə bağlı obyektiv və prinsipial elmi araşdırmaların aparılması olduqca vacibdir.

1963-cü ildə çap olunmuş bibliografik göstəricinin 1-ci cildində yazdığı geniş "Müqəddimə"də görkəmli kitabşünas alim, professor Əziz Mirəhmədov bu qənaətə gəlir ki, "Azərbaycan kitabı" məfhumunun əhatə etdiyi nəşrləri 2 əsas qrupa bölmək olar 1) azərbaycanlı müəlliflərin kitabları, 2) başqa millətlərdən olan müəlliflərin Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi kitablar (Azərbaycan kitabı, 1963: XXV).

Bir çox mütəxəssislər məşhur alim Nəsirəddin Tusinin "Təhriri Öqlidis" (Evklidin şərh) əsərinin 1594-cü il nəşrini mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk Azərbaycan kitabı hesab edirlər. İtaliyanın Roma şəhərindəki Mediçi mətbəəsində (Tibb mətbəəsi) ərəb dilində çap olunmuş bu əsər həm də Azərbaycan müəllifinin xarici ölkədə buraxılmış ilk kitabı kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir [8, s.12].

Tədqiqatçı Aydın Xəlilovun yazdığına görə, "İtaliya riyaziyyatçıları Nəsirəddin Tusinin "Təhriri-Öqlidis" əsərini əldə edib çap etdiriblər. Hazırda Azərbaycan aliminin bu əsərinin 123 nüsxəsi dünyanın 32 kitab xəzinəsində mühafizə olunur" [11, s.12].

Nəsirəddin Tusinin "Təhriri-Öqlidis" (Evklidin şərh) əsərini ərəb dilindən Azərbaycan dilinə Həsən Zərrinəzadə tərcümə etmişdir. N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası tərəfindən nəşrə hazırlanmış 528 səhifəlik bu kitab ilk dəfə 2001-ci ildə Bakıda "Ulduz" nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Daha bir Azərbaycan çap kitabı 1604-cü ildə İspaniya Krallığının paytaxtı Valyadolid şəhərində ispan dilində nəşr edilmişdir. "Persiyalı Don Juan həyatı" adlı bu kitabın müəllifi 1599–1602-ci illərdə kral sarayında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin səfiri olmuş diplomat, tarixçi, yazıçı Oruc bəy Bayatdır. Əsəri ispancaya Alfonso Remon tərcümə etmişdir.

Bu kitab rus dilinə Bakıda Orta əsrlər tarixi üzrə tanınmış alimlər – professor Oqtay Əfəndiyev və professor Akif Fərzəliyev "Persiyalı Don Juanın həyatı" əsərini ingilis nəşrindən rus dilinə çevirmiş, ona geniş giriş, şərhlər və göstəricilərlə birlikdə nəşr etdirmişlər. 211 səhifəlik bu kitab 2007-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin nəşriyyatında işıq üçü görmüşdür.

Bir sıra kitablarda və məqalələrdə Rusiya çarı I Pyotrun 1722-ci ilin iyul ayında İrana hərbi yürüşə başlayarkən əhaliyə müraciətinin mətnindən ibarət manifesti Azərbaycan kitab tarixi faktı kimi qeyd olunur. "Qafqaz və İran xalqlarına manifest" adlı bu müraciət cəmi iki vərəqdən, yəni dörd səhifədən, 73 sətirdən, 929 sözdən ibarətdir və xüsusi qayıqda təşkil olunmuş "Üzən türk mətbəəsi"ndə çap olunmuşdu. Manifestin müəllifi I Pyotrun yaxın silahdaşı, moldovan əsilli dövlət xadimi Dmitri Kantemir onu Azərbaycan, türk və fars dillərinə çevirərək çap etdirmişdi. Fikrimizcə, bu müraciətin Azərbaycan kitabı kimi təqdim olunması yanlışdır.

Azərbaycanın ədəbi abidələrindən olan "Avesta" əsəri Avropada ilk dəfə XVI əsrdə tərcümə olunmağa başlamışdır. XVI əsrdə Paris Kral Kollecinin professoru Jan Sənk Arbr "Avesta"-nı latın

dilindən fransızcaya tərcümə etmişdir. XVIII əsrdə isə fransız şərqşünası Anketil-Düperon "Avesta" kitabını pəhləvicədən fransız dilinə tərcüməsini başa çatdırmış, əsəri 1771-ci ildə Parisdə nəşr etdirmişdir. Dəqiqləşdirmə üçün bildirməliyə ki, uzun illərdən bəri elmi ədəbiyyatda dövrüyyəyə buraxıldığı kimi, Anketil-Düperon Avropa alimləri arasında "Avesta"nın ilk tərcüməçisi deyil, ikinci tərcüməçisidir.

"Azərbaycan kitabı" biblioqrafik göstəricisinin birinci cildi 1780-ci ildə Peterburqda çap olunan, qısa şəkildə "Qanuni-cədid" adlanan bir kitabın təsviri ilə başlayır. Əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş 248 səhifəlik bu qanunnamə Milli Kitabxananın fondunda qorunur [3, s.24].

İndiki İran ərazisində mətbəənin əsasını qoyan Mirzə Zeynalabdin Təbrizi əslən Azərbaycan türküdür. Rusiyadan Təbriz şəhərinə ilk tipografik çapxananı Azərbaycan hökmdarı Abbas Mirzə Qovanlı-Qacarın sifarişi ilə 1817-ci ildə Mirzə Zeynalabdin gətirmişdi. Həmin il Mirzə Zeynalabdin burada "Elmiyyə daş çapxanası" adlı kiçik bir mətbəə yaratmağa nail olmuşdu.

1818-ci ilin iyul ayında bu mətbəədə Mirzə İsa Qaim əl-Məqamın "Cihadiyyə" ("Cihad kitabı") kitabı çap olunur. 1804-1813-cü illərdəki rus-Qacar (Rusiya-İran) müharibəsinə həsr edilmiş bu risaləni Mirzə Zeynalabdinin tələbəsi Məhəmməd Əli bin Hacı Məhəmməd Hüseyn Aştian çapa hazırlamışdı.

Mirzə İsa Qaimin "Cihadiyyə" kitabı XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda nəşr edilmiş ilk kitabdır. Nazim Yarməmmədov "XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı" adlı monoqrafiyasında bu faktı təsdiqləyərək yazır ki, "Tarixi-müntəzimi-Nasiri" əsərində verilən məlumata əsasən, Azərbaycanda ilk kitab 1817-1818-ci illərdə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Mirzə Zeynalabdin 1819-cu ildə "Cihadiyyə" kitabını Təbrizdəki "Elmiyyə daş çapxanası"nda təkrar nəşr etdirmişdir. Ona görə də bəzi mütəxəssislər həmin nəşri ikinci Azərbaycan çap kitabı sayırlar [7, s.35].

Başqa bir mənbədə göstərilir ki, Mirzə İsa Qaimin oğlu Mirzə Əbülqasim Qaim Məqam Tani özünün müəllifi olduğu "Fəthnamə" adlı risaləni atasının kitabı çapdan çıxandan dərhal sonra – 1818-ci ildə Təbriz mətbəəsində nəşr etdirmişdir.

Maraqlıdır ki, Mirzə Zeynalabdin Təbrizinin nəvəsi tacir Hacı Hacı Ağa Zeynalabdin Elmiyyə də Təbrizdə çap sənayesinə maliyyə vəsaiti qoyan şəxslərdən olmuşdur. O, babasından təxminən yarım əsr sonra – 1873-cü ildə Təbrizdə Elmiyyə daşbasma mətbəəsini yaratmış, burada xeyli dini kitablar çap etmişdi. Nəvə Zeynalabdin əvvəlcə "Mətbəəçi" təxəllüsü ilə tanınmış, lakin Məkkəyə Həcc ziyarətindən sonra doğum haqqında şəhadətnaməsində "Hacı Hacı Ağa" adını yazdırmışdı.

1846-cı ildə Leypsiqdə nəşr edilmiş bir kitabda Əli Əzimabadi və Mirhüseyn Cünfurinin 1813-cü ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərindəki mətbəədə buraxılmış "Şərhi-İsgəndərnaməyi-Nizami Gəncəvi" kitabının təsviri öz əksini tapmışdır [1, s.24].

Mənbələrin məlumatına görə, müxtəlif sahələr üzrə çap materialları istehsal edən xüsusi müəssisə kimi mətbəələr Azərbaycanda əsasən XIX əsrin əvvəllərindən təşkil edilməyə başlamışdır. İlk çap dəzgahının Təbrizdə quraşdırıldığı, daha sonra Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Nuxa və digər iri şəhərlərdə mətbəələrin fəaliyyətə başladığı barədə bilgilər var.

Kitabşünas alim Hacı Həsənov qeyd edir ki, 1812-ci ildə Təbrizdə ilk litoqrafiya dəzgahı qurulmuş, dünyəvi kitabların nəşrinə başlanılmışdır. 1817 və 1824-cü illərdə Təbrizdə daha iki litoqrafiya dəzgahı işə salınmış, 1830-cu ildə isə mətbəə açılmışdır [5, s.32].

Aydın Xəlilov isə Azərbaycanda birinci mətbəənin 1819-cu ildə Təbrizdə qurulduğunu, həmin il burada Mirzə İsanın İran-Rusiya müharibəsindən bəhs edən "Cahadiyyə" əsərinin çapdan buraxıldığını, onun ilk mətbu kitab olduğunu yazır. Daha sonra o, 1819-cu ildə Füzulinin "Leyli və Məcnun" kitabının Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap edildiyini bildirir [6].

Azərbaycan tarixçisi və təzkirəçisi Əbdürrəzaq bəy Dünbülünün "Məasiri-sultaniyyə" ("Sultan abidələri") kitabı 1826-cı ildə Təbriz mətbəəsində nəşr edilmişdir.

Adil Abdullayev və İslam Sadiq yazırlar ki, "1830-cu ildə naməlum bir rus nəşri Sankt-Peterburqdan Təbriz şəhərinə gəlmiş, özüylə xeyli hürufat gətirib burada kitab nəşri ilə məşğul olmuşdur.

Təbrizdən sonra Urmiya, Ənzəli, Ərdəbil, Rəşt, Həmədan, Qəzvin kimi Azərbaycan şəhərlərində mətbəələr yaradılmış, kitab nəşrinə başlanılmışdır” [1, s.66].

XIX əsrin ortalarında Bakıda 3, Şamaxıda 2 mətbəənin fəaliyyət göstərdiyi barədə məlumat mövcuddur. Şamaxıdakı mətbəələrdən birinin ruhani iadarəsinə, digərinin isə imkanlı bir şəxsə məxsus olduğu bildirilir. Tədqiqatçı Aydın Xəlilov 1835-ci ildə Şuşada, 1874-cü ildə Gəncədə, 1887-ci ildə Şamaxıda, 1892-ci ildə Bakıda mətbəələrin təşkil olunduğunu qeyd edir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində mətbəənin təxminən 1830-cu ildə təşkil edildiyi barədə məlumat bir çox tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Professor Əziz Mirəhmədov Şimali Azərbaycan torpağında məlum olan ilk mətbəənin Şuşada təşkil olunduğunu, onun 1830-cu illərdə işə başladığını təxmin etdiyini yazır [3].

Şuşa mətbəəsi 1835-ci ildə Kazan Universitetinin müəllimi Frans Erdmanın bir kitabını çapdan buraxmışdı. Fars dilində nəşr edilmiş həmin əsərin cildində "Kitabü-mizanül-həqq, yəni təşxisül-İncil vəl-Quran ki, dər qəleyi-Şuşa mətbu gərdid" (başqa sözlə, İncil və Quranın təşxisi, yəni müqayisəsi) yazılmış, tarix olaraq "Səneyi-məsihiyyə. 1835" göstərilmişdir. 276 səhifə həcmində buraxılmış kitabın əvvəlindəki qeyd belə bir mülahizə söyləməyə əsas verir ki, Şuşa mətbəəsi bu tarixdən xeyli əvvəl, bəlkə də əvvəlki illərdə fəaliyyətə başlamış, çar hökuməti onun təşkili ilə bağlı məxsusi icazə qərarı çıxarmışdır.

Görkəmli şair, rəssam, xəttat və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği 1884-cü ilin əvvəlində Şuşa şəhərində daşbasma (litoqrafiya) üsulu ilə kitab çap edən mətbəə təşkil etmiş, milli kitab nəşri mədəniyyətinə layiqli töhfələr vermişdir. Tədqiqatçı Əli Əliyevin məlumatına görə, Şuşada yaradıldığı mətbəədə Nəvvab 50-yə qədər kitabın nəşrini həyata keçirmişdir ki, bu nəşrlər sırasında özünün müəllifi olduğu kitablar say etibarilə çoxluq təşkil edir [4, s.17].

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycan kitablarının çapı orta əsrlərdə Avropada başlamışdır. Azərbaycan ərazisində daşbasma (litoqrafiya) və mətbəə üsulu ilə buraxılan çap kitablarının istehsalı XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müxtəlif şəhərlərdə yaradılan mətbəələrin fəaliyyəti Azərbaycan kitabının forma və məzmun cəhətdən inkişafına güclü təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev, Adil; Sadıq, İslam*. Azərbaycanda nəşriyyat tarixi: Dərslik. – Bakı: Gənclik, 2015. – 424 s.
2. *Aslan, Knyaz; Tahirqızı, Şəhla; Mehrəliyeva, Nailə*. Nəşriyyat işi və redaktə məsələləri: Tədris-metodik vəsait. – Bakı: Müəllim, 2018. – 380 s.
3. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya: 3 cildə. I cild: 1780-1920 / Tərtib edən Ə.Əliyev; red. hey. H.Araslı, Ə.Mirəhmədov, M.Sultanov. – Bakı: Azərbaycan Kitab Palatası, 1963. – 220 s.
4. *Əliyev, Əli*. Qarabağ ədəbi mühiti və Mir Möhsün Nəvvab: Monoqrafiya. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2016. – 152 s.
5. *Həsənov, Hacı*. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azərnəşr, 1989. – 256 s.
6. İlk Azərbaycan kitabı / Tərtib edən Aydın Xəlilov; redaktoru Əziz Mirəhmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, 1995. – 160 s.
7. Yarməmmədov, Nazim. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı. – Bakı: Nurlan, 2009. – 152 s.
8. *Zəkiyev, İmaməddin*. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). – Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000. – 388 s.